عرضہ میدارم کہ چوں من صد و چوں عرفی صد ہزار را بہ سخن پرورش تواند کرد، و پایۂ ہر یک بہر یک تواند نمود۔ والسّلام

یہاں تک ہم نے مرزا کے مکاتبات میں سے جو بجائے خود ایک دفترِ طویل الذیل ہے کسی قدر صاف اور سلیس عبارتیں انتخاب کر کے لکھی ہیں اگرچہ اس قسم کی اور بہت سی باتیں اور خطوطِ مرزا کے مکاتبات میں سے انتخاب ہو سکتے ہیں مگر کتاب کا حجم بہت بڑھ گیا ہے اس لئے ہم اسی قدرِ قلیل پر اکتفا کرتے ہیں۔

اس انتخاب کے بعد ہمکو مناسب معلوم ہوتا ہے کہ ناظرین کی دلچسپی کے لئے اُن مشہور اُستادوں اور نثاروں میں سے جن سے ہندوستان کے لوگ بخوبی واقف ہیں چند شخصوں کی نثر کا مقابلہ مرزا کی نثر سے اِس طرح کیا جائے کہ جو عبارتیں مرزا اور دیگر اشخاص کی نثروں میں متحد المضمون پائی جائیں اُنکو ایک دوسرے کے محاذی لکھدیا جاے اور اس بات کا اندازہ کرنا۔ کہ کون سا بیان کس پایہ کا ہے اور کون سا کس درجے کا۔ ناظرین کے ذوق و وجدان پر چھوڑ دیا جائے۔

سب سے پہلے ہم دو متحد المضمون مقام سہ نثر اور مہر نیمروز سے نقل کرتے ہیں ظہوری نے دوسری نثر میں ابراہیم عادل شاہ والی بیجاپور کی نو صفتیں الگ الگ بیان کی ہیں جن میں سب سے اول معرفتِ الٰہی کا ذکر کیا ہے اور شاعرانہ مبالغے کے ساتھ اپنے ممدوح کو اس صفت سے موصوف کیا ہے۔ مرزا نے مہر نیمروز کے دیباچے میں حمد و نعت کے بعد بہادر شاہ مرحوم کی مدح کے موقع پر اپنے شاعرانہ انداز میں اُنکو پادشاہی اور درویشی کا

جامع قرار دیا ہے اور مثل ظہوری کے نظم و نثر دونو میں یہ مضمون ادا کیا ہے۔ چنانچہ ہم دونو کتابوں سے وہ مقامات مقابل یکدگر نقل کرتے ہیں۔

ظہوری	غالب
تاجداریِ لفظ و معنی بہ حشمتِ ثنای تارک آرائیست	ازانجا کہ بعد ہر دَور طورے دیگرست، و پس از ہر انجام
کہ سمیِ خلیلِ خود یعنی ابراہیم عادل شاہ را بہر صفتِ عظیم الاسم	سرانجامے جداگانہ، و در ہر عہد عہد اسمے دیگرست
بہ نُہ صفت یگانہ و ممتاز گردانیدہ اول معرفت	(یعنی اسمے دیگر از اسمای الٰہی) و در ہر وقت وقتے
کہ با وجود حُجبِ کثرت در مشاہدۂ شاہدِ وحدت۔	کشایشِ طلسمے دیگر۔ فرۂ ایزدی (شانِ الٰہی) کہ جمشیدے
معنی کلام معجز نظام "لو کُشِفَ الغطاءُ ما ازددتُ	را بنام آوریِ شکوہِ عز و غنا از سیما درخشیدے، و آندے
یقیناً" وصفِ حالِ او ساختہ، گلستانِ نیت	را بہ نشانمندیِ فقر و فنا فروغ بخشیدے۔ مظہرے
و بوستانِ عقیدتش از خس و خاشاکِ شک و شبہہ	کامل و مرآتے روشن خواست تا دراں مظہرِ ظہور
پرداختہ مجموعۂ عرفانِ موحداں فردے از	ہر دو رنگ، و دراں مرآت رؤیتِ ہر دو صورت یکبارہ
دفترِ ستایش، عُنف و اشتُلُم ما سوے	رو دہد۔ اورنگ و منبر یکے شد، و وسادۂ مسند و سجادہ را
پسندیدۂ طبعِ ہوا سایش۔ بہ توضیحِ بیانش	دوئی از میاں رفت۔ درفشِ کاویانی (کہ نشانِ پادشاہی
نشانہاے بے نشاں (یعنی ذاتِ بی نشاں)	ست) از عصا و ردا (کہ ہر دو شعارِ درویشان و ہر دو در
ہمہ دلنشیں و خاطر نشاں۔ بہ اقتضاے جہاں گرد	درفش جمع آمدہ) منت پذیرفت کہ جمشیدیِ من بہ پیوند
تاکید نظر بر دو بیناں نینداختن، و بہ مقتضاے	این دو جزو باز بستہ است، و عصا و ردا درفش را سپاس
تہدید بہ احوالِ احولاں نپرداختن۔ زنّار را	گفت کہ دریں صفحہ (یعنی در درفش) نقشِ جمعیتِ ما

ظهوری

باسُبحہ نہ پیوندیست کہ گسیختنش برکت کشِ کنشیشان (یعنی قسیسان) نہ خندد، و کفر را با ایمان نہ سرِیست کہ صداعش صندلِ چارہ از پیشانیِ برہمنان نبرد. از صدمۂ توحیدش دوئی در یکی گریختہ، و بہ علاقۂ تجریدش خودی در توئی آویختہ. گوشے حق شنو، چشمے حق بیں، دلے حق جو، خاطرے عرفاں زا، سینۂ معرفت خیز، تارکے آسماں سا، جبہۂ سجدہ ریز.

مثنوی

پاسے رفعت بر آسماں دارد
سرِ خدمت بر آستاں دارد
در عبادت بہ گفتن و دیدن
طرزِ او طرزِ حق پرستیدن
خلوتِ دیگران و صحبتِ او
وحدتِ این و آن و کثرتِ او

غالب

رسانستہ است. بیکدگر خوردنِ ایں دو قدح (یعنی فقر و سلطنت) مجمع البحرینے پدید آورد، و سر بہم آوردنِ ایں دو قوس نقشِ دائرۂ پدیدار کرد. از سرِ جوشِ فروغِ مہر و ماہ بافشردن و پا بودن و سرشتن بیکدگر ساختند، و بہرِ فروغ گزند چشم بد از پرویں و پرن براں پیکر سپند سوختند. سرش را بتاجِ شاہی افراختند، و دلش را بنورِ الٰہی افروختند. +++++ زہے در انجمن خلوت نشیں، و بپادشاہی کار آگہی گزیں. پادشاہاں در انجمن ازاں کار آگاہ آدب آموختہ، و کار آگاہاں در خلوت ازاں پادشاہ فیض اندوختہ. +++

مثنوی

اے کہ از رازِ نہاں آگہ نہ
دم مزن از رہ کہ مرد رہ نہ
در† ہزاراں مرد مردِ رہ یکے ست
آدمی بسیار اما شہ یکے ست
ور تو مے پرسی کہ مردِ راہ کیست
جز سراج الدیں بہادر شاہ کیست

† [illegible]

ظهوری

در دلش این و آں نمی گنجد
ہیچ جز حق دراں نمی گنجد
بُت شکن گشت چوں خلیل نخست
بادش ارزانی اعتقادِ درست
کفر در فکرِ نکتۂ عرفاں
شرک در شکرِ نعمتِ ایماں
طینتش باج خواہِ طینت ہا
نیتش پادشاہِ نیت ہا
در عبادت زہے تومندی
بندگی در خورِ خداوندی
سِرِ وحدت بمغز برد از پوست
ہمہ اُو کرد خویش را ہمہ اوست

غالب

در طریقت رہنماے رہرواں
در خلافت پیشواے خسرواں
آنکہ چوں از رازِ وحدت دم زند
دفترِ کون و مکاں برہم زند
آنکہ چوں در نئے نوا را سر دہد
نے شود نخلے کہ تبلی بر دہد
شبلی از منبر دہد آوازِ عشق
شاہِ ما بر تخت گوید رازِ عشق
عشق دارد پایۂ ہر کس نگاہ
منبر از شبلی و تخت از پادشاہ
آنچہ ابراہیم ادہم یافتست
بعدِ ترکِ مسندِ جم یافتست
شاہِ ما دارد بہم در رہروی
خرقۂ پیری و تاجِ خسروی
شاہی و درویشی اینجا باہم ست
پادشاہِ عہد قطبِ عالم ست

شیخ علی حزیں اور مرزا کے طرزِ بیان کا مقابلہ

شیخ نے جو اپنے دیوان کا دیباچہ لکھا ہے اسمیں وہ فخریہ فقرے جو اُسنے اپنے دیوان اور اپنے کلام کی شان میں لکھے ہیں اُسی قسم کے فقرے مرزا نے بھی دیوانِ فارسی کے دیباچے میں انشا کئے ہیں۔ سو دونو دیباچوں میں سے ہم ملتے جلتے فقرے انتخاب کرکے اِس مقام پہ مقابل یکدگر لکھتے ہیں۔

حزیں

ہمایوں خطہ ایست لبالب از جواہرِ کلِم، و جواہرِ حِکَم؛ روح پرور ہوایش ربیعیِ اعتدال، و حیاد لِ سطورش از ما ئیعیں مالامال. خاکش مشکیں نفس و شمیمش عنبر آگیں، آبش خمار شکن و نسیمش مسیح آئیں. از صبوحیِ فیضے کہ ساقیِ کلکش بیمودہ۔ سیاہ مستانِ حروف سر در کنارِ ہم غنودہ اند، و از نشۂ ہوش پردازے کہ دستِ فکرت در جام و سبوے الفاظش ریختہ۔ خرد مستانِ معنی نشیدِ شوق سرودہ؛ بنام ایزد حُسنِ لیلیٰ ست کہ از طرفِ خیامِ الفاظ سر بر زدہ در جلوہ گری ست، یا شورِ مجنونے ست کہ از وادیِ تفسیدہ دل بر خاستہ در پردہ دریست۔

غالب

بنام ایزد نخستیں نقابیست از روی شاہد ہر ہفت کردہ معنی بجنبشِ نسیم بر افتادہ، یعنی کشاکشِ دست ناکشیدہ۔ باز پسیں چراغیست از گرمیِ چراغانِ نیم سوختۂ پہلو رُخ برافروختن دادہ، یعنی داغِ منتِ خس نادیدہ. کہن داغہاے جنون ست سراسر بناخنِ شوخیِ نفس خراشیدہ. گرما گرم خونابہ در رفتست بہ تلفِ پنہانیِ دل ناگہ از تا سور ترادیدہ. کاغذی† پیرہناانند (یعنی دادخواہانند)

† الفاظ کو اِس لئے کہ وہ کاغذ پر مرقوم ہیں کاغذی پیرہن کہا ہے اور کاغذی پیرہن دادخواہ کو کہتے ہیں دوسرے فقرے میں معانی کو اِسلئے کہ انکی روغنی حروف کی سیاہی میں پوشیدہ ہے مشعل بکف اور سیہ پوش کہا ہے ۱۲

حزیں

یوسفستانے ست از گُل پیرہناں در موج، نگارستانے ست سیمیں بدنانش فوج در فوج. سہی پیکرانند در خیابانِ سطور دوشادوش، مُغاں شیوہ دلبرانند از بادۂ ناز گرم نوشانوش؛ نازک بدنانند حجاب پرورد، گُل پیرہنانند تنہا گرد، بچنتہ مغزانند برشتہ پوست، بیگانہ نغزانند آشنا دوست. صوفیانند در وحدت خانۂ عشق مستِ سماع، سوختگانند سپند آسا مستِ وداع. درویشانند تجرد کیش، فرو کیشانند از ہمہ در پیش. شیر صولتانند از جوشنِ خط پلنگینہ پوش، دریا دلانند از شورشِ عشق در جوش و خروش. آئینہ پیکرانند آئینہ تاب، پاکیزہ گوہرانند یکسر خوشاب. گلبر گہاے شبنم زدۂ بہاری ست، خراشیدہ نالہاے بلبلِ شاخساریست۔

غالب

چوں پیکرِ تصویر از حیرتِ واقعہ خاموش (یعنی اپنی بے قدری سے حیران ہیں) مشعل بکف گرفتگانند (یعنی فریادیانند) چوں آذر از دودِ دل سیہ پوش۔۔۔ نگویم دود و چراغست یا لالہ و داغ؛ اما سوختگی را سرگذشت ست و خستگی را رویداد. نگویم تجلی و طور ست یا جنت و حور، اما نازش را قلمرو ست و آرایش را سواد (نواح) طلسمِ شعلہ، و دود دست باز بستۂ زردشتِ خیال، شعلہ پنہاں، و دود پیدا، دل لوحِ طلسم و زباں طلسم کشا. ہنگامۂ ابر و بادست برانگیختۂ جادوی فکر، ابر گہر پاش، و باد الماس فشاں، اندیشہ طوبار نیرنگ، و لب افسوں خواں. دودِ کباببیست باندازِ پیچ و تابے کہ از شعلہ در دل افتادہ است. برا ہوا آتش بستہ خیلِ غزالے ست (سراپردہ ۱۲) بسامانِ خیشی کہ در کمیں گاہ رو دادہ است از دام بدر جستہ. جمالیست در پردۂ نمایشِ خویش مشاطۂ حقیقی را ستایش نگار، نہالے ست در سایۂ بلندیِ خویش نخلبندِ ازل را سپاس گزار۔

مرزا اور ابوالفضل کی طرزِ بیان کا مقابلہ

مرزا نے مہرِ نیمروز میں اکثر تاریخی واقعات وہی لکھے ہیں جو شیخ کے اکبرنامہ میں مذکور ہیں، مگر چونکہ مرزا نے اُن واقعات کو کسی قدر کمی بیشی اور تقدیم و تاخیر کے ساتھ اپنی خاص طرز میں لکھا ہے اس لئے دونو کتابوں کی طرزِ بیان میں بہت فرق پایا جاتا ہے۔ ہم یہاں ایک سیدھا سادہ واقعہ دونو کتابوں سے نقل کرتے ہیں۔

اکبرنامہ	مہرِ نیمروز
ترک بزرگترینِ فرزندانِ یافث بود	ترک ابنِ یافث نشانِ جہانداری یافت و ترکاں ایں
ترکاں اورا یافثِ اوغلاں گویند	والاشکوہ را۔ ازاں رو کہ بترکی شہریارِ جوان را اوغلاں
وبہوشیاردلی و کارگزاری و رعیت پروری	گویند۔ یافثِ اوغلاں گفتند۔ داد و دانش آئیں داشت،
از ہمہ برادراں امتیاز داشت۔	و دریں ہر دو شیوہ روشہائے گزیں داشت۔ خانی و مرزبانی
بعد از رحلتِ پدر بر تختِ فرمانروائی	را فرہنگ ہا پدید آورد، و فرماندہی و فرمانبری را اندازہ
نشست، و دادِ مردمی و مردانگی و	برنہاد۔ زہنگاہِ سیلول باسلیقا را کہ چشمہ ہائے رواں
مظلوم پرستی داد۔ و در جائے کہ ترکاں	و گل و میوہ فراواں داشت۔ از بہرِ آرامش گزید۔ از نے و
اورا سیلول باسلیکائی میگفتند، و	علف و چوب و گیاہ نشیمن ہا افراختے، و پوستِ دام و دد را
چشمہ ہائے آبِ سردِ خوشگوار و گرم	پوششِ تن ساختے۔ گویند نمک بروزگارِ وے پدید آمد،
عافیت بخش و مرغزارہائے دلکش	ورنہ ازاں پیش ترہ و گوشت ہمچناں بے نمک ہمی خوردند۔
داشت اقامت فرمودہ۔ از چوب	ترکانِ شمشیرزن را بفرمانِ فرزانۂ شیرافگن (یعنی یافث اوغلاں)

اکبرنامہ	مہرِ نیمروز
گیاہ خانہ ہا اختراع کرد، و خرگاہ	نیز نہاد (دستور) و قرارداد آں بود کہ ازاں ہمہ برگ و ساز کہ از مردہ
پدید آورد۔ و از پوستِ بہائم و سباع	مُروری (میراث) بازماند جز شمشیر بپسر ندہند و ہمہ بدختر بازگذارند
لباسِ پوشیدنی دوخت۔ و نمک در	کہ ہر آئینہ تیغِ جوہردار فردِ فہرستِ گنجینۂ سیم و زر بلکہ کلیدِ فتحِ
زمانِ او ظاہر شد۔ و در آئینِ او آں	ہفت کشورست۔ اگر بریں پلارکِ الماس گوں دسترس
بود کہ پسر را جز شمشیرے میراث ندہند،	ست مرد را دست مایۂ ناز بس ست۔ بالجملہ ایں ہمہ رسم و
و تمام خواستہ دختر را باشد۔ و گویند کہ	آئیں نہاد و پایانِ کار پس از دوصد و چہل سالہ بیداری
او معاصرِ کیومرث اول ملوکِ عجم ست	بخوابِ عدم سر بزمیں نہاد۔ بزرگانِ دودہ پس از یافثِ
و او اولِ سلاطینِ ترکستان ست۔	اوغلاں بفرزندِ بختِ بلندش النجہ خاں چشم روشنی
و عمر او دوصد و چہل سال بود۔	گفتند۔ کلکچ نہاد و راستی پیشہ گزید۔ بہ پیرامونِ دلش
النجہ خاں بہترینِ فرزندانِ ترکی	نگذشتے، و باہمراں ہمزباں نگشتے۔ آزادہ رو بود و دل بیادِ ایزد
بود۔ چوں پیمانۂ زندگی ترکی بسر رسید	در گرو داشت۔ تاج و تیغ و نگیں در زندگانیِ خویش، بنوبادۂ
گرفت اورا بمشورتِ بزرگاں بر	باغِ کامرانیِ خویش دیباقجی خاں جوانبخت نوجواں سپرد، و
تختِ سلطنت نشاندہ۔ او خرد	خود ازیں خارزار دامن برچید۔ و بآفرین خانہ کہ تواں را صومعہ
و دوربیں را پیشوائے خود ساخت	گوئی آرمید۔ دوصد و پنج سال پارۂ نموداریِ اقبال و پارۂ پرستاریِ
در عدالت گستری روزگار گزراند۔	ذوالجلال در جہانِ گذراں ماند، و بہنگامِ ناگزیر درگذشت۔
چوں پیر شد عزلت اختیار فرمود۔	دیباقجی خاں کہ ہم از نظرگاہِ پدر اورنگ آرائی بود۔ اورنگ خسروی

اکبرنامہ

دیباقچی بعداز غزلتِ پدر
واشارتِ عالیش فرماں روا
شد. کیوک خاں فرزندِ رشید
اوست. پدرش در ہنگام بدرود
کردنِ جہاں سریرِ خانی باو عنایت
فرمود. او قدرِ سلطنت را دانستہ
در لوازمِ آں اہتمام بجاے آورد
النجہ خاں پسرِ اوست در
آخرِ عمرِ پدر ولیعہد شد. دادِ
داد و دہش را از اندازہ بیروں
بُرد. و ترکاں در زمانِ دولتِ او
مستِ دولت شدہ از راہِ خردمندی
عدول نمودند. وچوں مدتے
براں بگذشت اورا دو پسر
بیک شکم آمد. یکے را مغل
نام کرد و دیگر را تاتار. وچوں

مہر نیمروز

را بہ نمطے تازہ آراست؛ اما بداں دانشوری ودادگری
کہ جز دانش نہ جُست وجز داد نہ کرد. روزنامۂ عمرش چوں
رقم یک صد و ہشتاد و شش سالگی پذیرفت درنوشتند،
و بارنامۂ گیتی و گروکشی بنامِ پسرِ فرخ اخترش کیوک خاں
نوشتند. ستودۂ ستایش در جوہرکار آگاہی آبروی پادشاہی
افزود. و یک صد و چہل سال از مرگ اماں یافت. فرزانہ
تا از شاہی نشاں یافت جہاں را بخوشی وخشنودیِ جہانیاں را
بہ مہر و آزرم نگاہداشت. سرانجامِ کارِ جہان و جہانیاں را
بفرزندِ خویش النجہ خاں گذاشت. بہ تردستی دریاکف، و
بہ بیدریغ بخشی ابر کردار بود. دہش را بر داد بیشی داد. وفرودستاں
(زیردستاں) را بہ دہش از خواہش بے نیاز ساخت. سبکسراں باد
برُوت (یعنی بہ کبر و غرور) از جا رفتند. و از دائرۂ کیش و
آئین بدر زدند. آرامشداد (یعنی انتظام) کنار گرفت،
و بت پرستی صورت پذیرفت. با قوی ایں فرمانروائے
بابرگ و نوا دو پسرِ توام زاد. اورنگ نشیں (یعنی النجہ خاں)
یکے را مغل خاں و دیگرے را تاتار خاں نام نہاد.

اکبرنامہ

بحدِ کاردانی رسیدند ملک خود را
بہ دو حصہ بخش کرد یک نصف را بہ
مغل داد و نصفِ دیگر را بتاتار.
وچوں پدرِ بزرگوارِ ایشاں ودیعتِ
حیات سپرد. فرزنداں بایکدگر
موافقت نمودہ ہرکدام در ولایتِ
خویش خود آرائی می کردند.

مہر نیمروز

ہر دو را بناز پرورد. چوں بہ برنائی رسید قلمروِ خویش
را دو نیم کردہ نیمہ بہ مغل و نیمہ بہ تاتار نامزد کرد و خود بعید
و بست و ہفت سال در گیتی درنگ ورزیدہ سپے
رفتگاں برداشت اللہ اللہ ایں را نیز چوں روزِ
فرورفتگانِ دگر روز فرو رفت ؎

ریزد آں برگ وایں گل افشاند
ہم خزاں ہم بہار در گذرست